

І. Р. ПІЧІКЯН

(Москва)

Іонійський храм акрополя Пантікапея (Датування та реконструкція)

Античні міста Північного Причорномор'я належали до найпівнічнішої частини грецької ойкумени. Маловірогідними здаються нечисленні дані відносно того, що в цих містах існували великі храми і ордерні будівлі найрізноманітнішої архітектури, які за своїми розмірами і художніми особливостями не поступалися середземноморським. Найяскравішим і незаперечним доказом цього є архітектурні ордерні деталі. Але їм, як інформаційному джерелу, не приділялося достатньої уваги, хоч вони характеризують рівень мистецтва, будівельної справи, а також розміри і декорування священних споруд, які були окрасою міст Північного Причорномор'я в античний період.

В статті ми розглянемо знайдені в різні часи на вершині гори Мітрідат архітектурні ордерні деталі від іонійського храму на акрополі Пантікапея. Планування храму і його фасад реконструюються на основі аналогій з пам'ятниками Середземномор'я і за модульною системою. Розроблена В. Д. Блаватським схема реконструкції доповнена новими матеріалами, які допомагають уточнити деталі. З цієї споруди походять три спіри, два торуси, іонійська капітель, архітрав і два підкарнизних блоки, модельовані іонійськими овами. Всі вони, за винятком іонійської капітелі і блоків з овами, виявлені експедицією В. Д. Блаватського і зберігаються в Державному музеї образотворчого мистецтва ім. Пушкіна в Москві (рис. 1). Капітель, опубліковану Ю. Ю. Марті у 1937 р., передано до Керченського музею (рис. 2). Досі перелічені деталі не зіставлялись і належність капітелі до цього храму не визначалась. Архітрав, спіри і торуси, знайдені поблизу на невеликому Верхньомітрідатівському розкопі, В. Д. Блаватський слушно вважав деталями однієї споруди, бо на акрополі Пантікапея не могли стояти одночасно дві монументальні споруди¹.

Щодо іонійської капітелі (інв. № 3587), то ми приєднуємось до думки Ю. Ю. Марті, який писав, що вона «доповнює ваші уявлення про велич і красу акрополя Пантікапея»². Залишається лише довести її одночасність з тією ж монументальною будівлею, тому що за характером матеріалу (золотисто-жовтуватий дрібнозернистий вапняк — брекчієвий меотис) і розмірами (максимальна ширина капітелі по волютах дорівнює діаметру баз: $0,86=0,86$) вона повністю відповідає базам малоазійського типу, відкритим В. Д. Блаватським у 1945 р.

Немає сумніву, що перед нами елементи однієї ордерної будівлі. Про це свідчать пропорції збережених деталей, зокрема відношення верхнього діаметра ствола колони до нижнього становить $\frac{11}{13}$, відповідно до вимог пропорційних співвідношень цих частин.

Висота архітрава (0,682 м) дорівнює середній величині нижнього діаметра колони. Якщо взяти діаметр колони безпосередньо коло бази, то ця величина буде дорівнювати 0,70 м, а з урахуванням вимірів за модульною системою (тобто на 1 м вище основи) — 0,65 м. Це повністю відповідає пропорціям класичних споруд іонійського ордеру в V ст. до н. е., архітрави яких вищі, ніж елліністичні, а тим більше римські. В елліністичних антаблементах широке розміщення колон вплинуло на зменшення висоти архітравів і фризів. В римський час ця тенденція посилюється, що відображено в розрахунках Вітрувія, які в даному конкретному випадку не можна брати до уваги.

Наведений стилістичний аналіз, що свідчить про одночасність пантікапейських деталей, є істотним доказом належності їх до однієї будівлі. Проте не обов'язково, щоб ці деталі стояли безпосередньо одна над одною, тобто над трьома базами могли бути інші ідентичні капітелі й архітрави цього ж храму.

Бази малоазійського типу, на відміну від античних, мають не дуже широкий хронологічний діапазон і ще менший ареал: вони відомі з самого початку розвитку іонійського ордеру до часів еллінізму, переважно в Малій Азії. Однак їх форма знайшла застосування і в колонії Мілета — Пантікапеї, що може свідчити про значно ширший регіон використання малоазійських зразків.

Нижній діаметр спір — 0,86 м, верхній — 0,82 м, висота — 0,22 м. В. Д. Блаватський так описує їх: «Спіри, які були нижньою частиною бази колони, мають обриси близькі, але не ідентичні невисокому циліндру (рис. 3): середня частина бокових сторін прорізана трьома досить широкими жолобками, облямованими дуже вузькими подвійними валиками. Полочки, що облямовують зверху і знизу цю складнопрофільовану частину спіри, мають вигляд не бокових стінок циліндра, а злегка скошені: верхня трохи зрізана знизу, а нижня — зверху. Торуси, що складають верхню частину бази колони, мають дуже приплюснуті джикоподібні обриси, причому дуже опуклі бічні поверхні їх оздоблюються п'ятьма неглибокими горизонтальними рівчачками. Ці рівчачки, з'єднуючись один з одним, утворюють злегка загострені кути на зразок кутів між канелюрами стовбів дорійських колон. Діаметр торуса — 0,83 м при висоті 0,175 м. Для скріплення описуваних архітектурних деталей застосовувалися штирі, які вставлялись в спеціальні заглиблення в центрі на верхній і нижній поверхні барабанів»³.

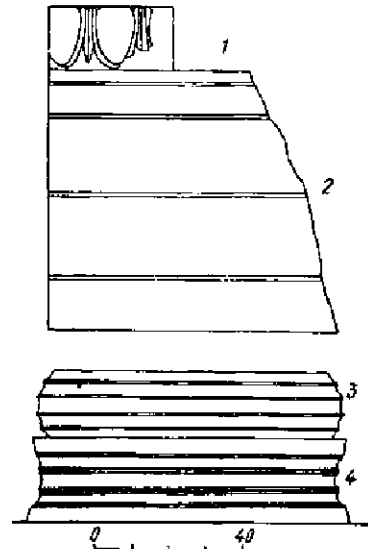

Рис. 1. Іонійські деталі з Пантікапея:

1 — підкарнизний блок; 2 — архітрава;
3 — торус; 4 — спіра.

Датуючі особливості залежать від контурів вертикальних обрисів⁴. Найранніші зразки малоазійських баз, зокрема храми Аполлона в Навкратісі, Гери на Самосі та Артеміди Ефеської, мають контури, близькі до циліндра⁵. Розвинуті варіанти наближаються до конуса. Отже, наскільки нижній діаметр бази перебільшує верхній, настільки пізнішим часом можна датувати базу (рис. 4). Про це свідчать профілі малоазійських баз, зібрані Л. Шу⁶. Другим датуючим параметром є кількість і глибина скоій, які моделюють бокову поверхню спір і торусів. У пам'ятках архаїчного часу в храмах Аполлона в Навкратісі і Гери на Самосі вони не такі глибокі, але й численніші, ніж на пантікапейських базах. В поширеному з IV ст. до н. е. типі малоазійської бази (створеному архітектором Піфеєм і запозиченому потім Гермогеном) скоїї були глибші, а кількість їх менша, ніж на пантікапейських колонах⁷. Зіставивши стадіально-типологічні ознаки цих видів, можна твердити, що пантікапейські спіри є проміжною ланкою між малоазійськими базами архаїчного часу і конусоподібними базами пізньокласичного і елліністичного періодів. Тому, визначаючи час пантікапейських баз, ми приєднуємось до думки В. Д. Блаватського, який датував їх першою половиною V ст. до н. е.⁸

Знайденому в тому ж розколі архітраву (висотою 0,682 м, довжи-

ною 0,77 м і шириною 0,258 м) В. Д. Блаватський приділив значно менше уваги. «Цей архітрав,— пише він,— був розчленований на три помітно збільшувани знизу вверху фасції і увінчаний профілем». Після опису автор вказує на складність датування храму, висловлюючи думку, що в основному слід виходити з «датування баз колон»⁹.

В архітектурі раніше V ст. до н. е. відсутні приклади розчленування архітраву на три фасції. У VI ст. до н. е., як відмічав О. Шуазі, архітрав

Рис. 2. Іонійська капітель з Пантікапея.

був або гладеньким, або мав дві фасції¹⁰. Тому храм не можна датувати часом раннішим, ніж перша половина V ст. до н. е.

Для з'ясування хронології пантікапейського храму важливе значення має іонійська капітель (рис. 5, 6), яка є надійнішим датуючим еле-

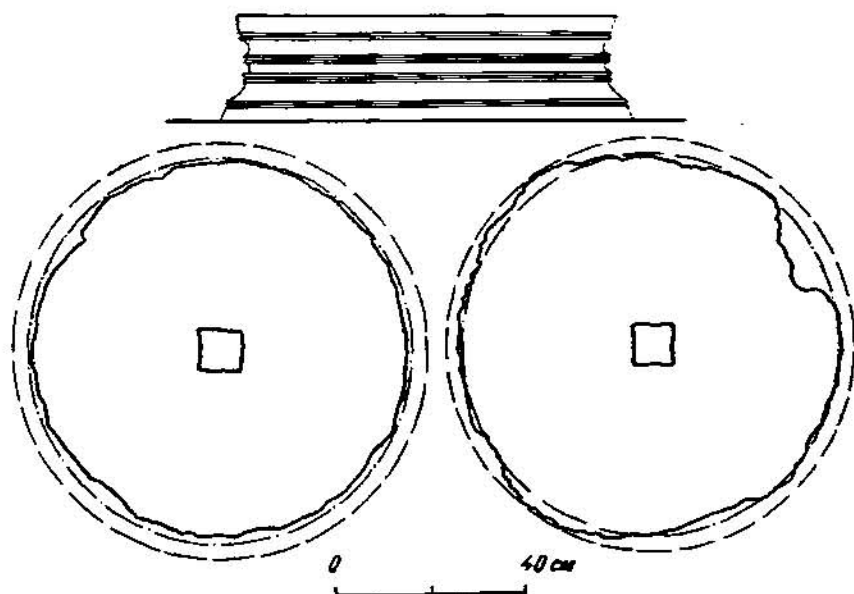

Рис. 3. Пантікапейська спіра. Верхня та нижня площина фасаду.

ментом ордерних споруд завдяки складності профілю і моделюванню різних деталей, що дає можливість досить точно встановити їх дату¹¹.

Загальна форма і пропорції керченської капітелі характеризуються її окремими частинами. Увінчується вона ледь помітним абаксом, що має вигляд вузької полочки. Центральна частина капітелі — подушка, яка об'єднує волоти, значно прогнута. Великі спіралі волот туго скручені тонким валиком, що окантовує їх. Площина волот і центральної подушки заглиблена легкою, ледь помітною скоцією. Вічка волот круглі,

опуклої форми не виходять за лінію фасаду капітелі й збігаються по горизонталі з центральною лінією іоніків ехіна. Значно виступає за межі фасаду тільки стиснутий волютами ехін, модельований намистом з п'яти яйцеподібних ов, виконаних в м'якому неглибокому рельєфі. Вони окантовані валиком і розділені стержнями. Невеликі кутові пальмети з чотирма пелюстками прикривають бокові ови. Пелюстки розділені, слабо зігнуті і не мають закруглень та завитків на кінцях.

Вічні частини капітелі — балюстри, не модельовані орнаментом, згужуються до середини. Частина балюстр, що залишились, не доходить

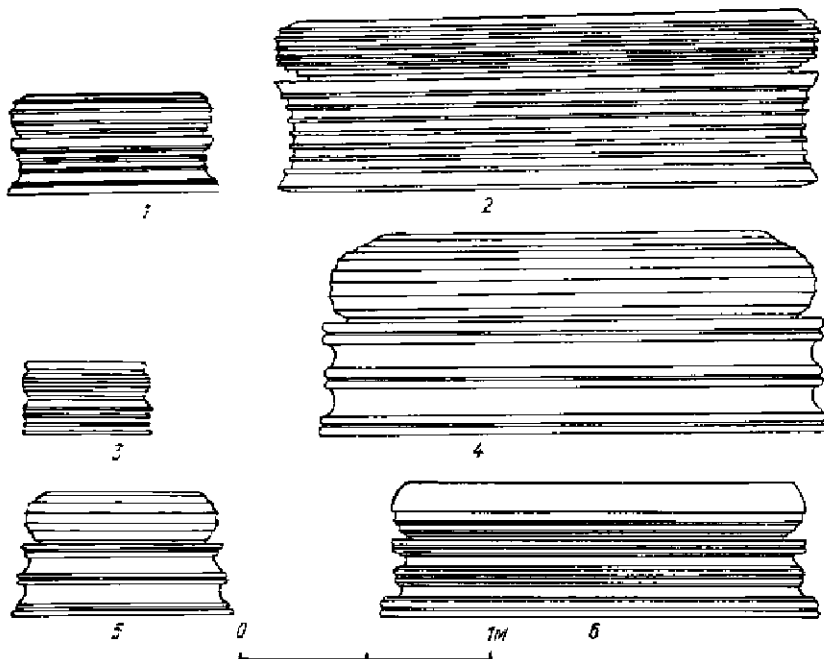

Рис. 4. Базис малоазійського типу:

1 — храм Аполлона в Пентікаптеї; 2 — храм Аполлона в Накратісі; 3 — скарбниця масагетів в Дельфах (збільшено); 4 — храм Гері II на Самосі; 5 — архаїчний Артемідос в Ефесі; 6 — храм Афіни в Пріені.

до перехвату. Але зверху і знизу капітелі вони збереглися дуже добре. На абасі є насічка майстра-каменяра, яка поділяє капітель навпіл. Збережена нижня частина дає змогу реконструювати її повний діаметр — 0,56—0,60 м. Висота капітелі — 0,25 м, ширина по фасаду — 0,815 м, максимальна ширина з боку балюстр — 0,18 м. Реконструйована частина лівої збитої волюти свідчить про первісну ширину фасаду капітелі (0,86 м).

По сколах капітелі розбита навпіл, бокові й нижні частини волют збиті. При повторному використанні їй надали форму видовженого прямокутного блоку. Але верхня частина її, що підтверджується насічкою каменяра, увінчувала самостійну колону, а не півколону пілястра. Ця насічка визначила місце стикування архітравів. Нижня її частина, без «жемчужника», вказує на те, що, якби він і був, то прикрашав би ствол колони в найвищій її частині. Таке членування, відоме в Середземномор'ї, особливо характерне для іонійського ордера в Північному Причорномор'ї, де більшість іонійських капітелей під овами не має «жемчужника».

Порівняльний аналіз показує, що капітелі архаїчного часу храмів Артеміді Ефеської, Гері (I і II) на Самосі, Аполлона в Дідімах і нещодавно знайдена архаїчна капітель на Паросі відрізняються від кер-

ченської¹⁴. У архаїчних зразків площина між валиками волют вигнута, самі валики іншого характеру, ови ехіна ближче до П-подібної форми, ніж до яйцеподібної, пелюстки кутових пальмет нерозчленовані й потовщені на кінцях. Балюстри близькі до циліндричної форми і не звужуються до центра у вигляді конуса.

Але вузькі видовжені обриси керченської капітелі, маловиразний немодельований абак, туго закручені волюти і відсутність «жемчужника» під овами ехіна свідчать про вплив ранньої іонійської пластики малоазійського узбережжя другої половини VI ст. до н. е.

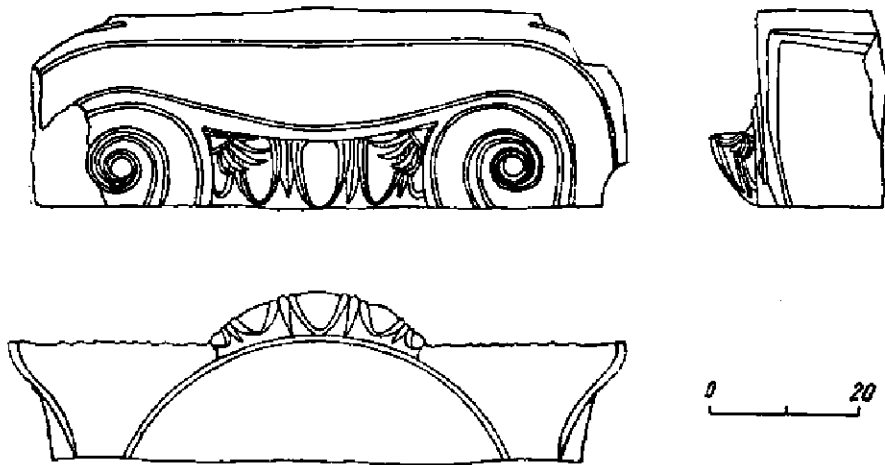

Рис. 5. Іонійська капітель з Керчі (фас, вигляд знизу).

Група капітелей IV ст. до н. е. з мавзолея в Галікарнасі, храмів Афіни Ефеської, Артеміди-Кібели в Сардах. Афіни Поліади в Пріені¹⁵ істотно відрізняються від капітелі з Керчі як за формою, так і за пропорціями та моделюванням окремих деталей.

Загальна еволюція іонійської капітелі від архаїки до еллінізму йде по лінії посилення компактності форм, горизонтального звуження і збільшення висоти центральних частин. Проворщі пізньокласичних капітелей, порівняно з керченською, менш витягнуті. Пелюстки кутових пальмет дуже розвинуті, вдвічі більші, мають сильний вигин і тенденцію до закручування. Абаки у вигляді «гуська» в профілі прикрашені тонкою прорізкою лесбійського кіматія. На відміну від капітелі з Керчі пізньоелліністичні мають гострі контрастні обриси, глибокі прорізи, розраховані на гру світлотіні. Натомість стримана лапідарність декору керченської капітелі і м'якість моделювання деталей нагадують пластику ранньокласичного часу. Таким чином, на основі порівняльного аналізу капітелей датується V ст. до н. е.

На жаль, капітелей, датованих першою половиною V ст. до н. е., мало. Тому для порівняння доводиться використовувати дещо пізніші зразки, які походять з іншого регіону і виконані з іншому матеріалі. Архітектура іонійського ордера ранньої класики превалує в континентальній Греції. До середини V ст. до н. е. належать капітелі з Афін, храмів Ніки Аптерос на афінському Акрополі, Афіни на Ілісі в Локрах Епізефірських¹⁶. Вони аналогічні пантікапейській капітелі як за компактними обриси, що сформувались до періоду класики, так і за стилістичним трактуванням окремих деталей (невисокий абак, сильний прогин центральної подушки, кількість і характер завитків волют та валиків, розташування вічок волют по центральній горизонталі ехіна, а також форма овів і стрижнів ехіна й злегка зігнутих розчленованих пелюсток кутових пальмет).

Описувана капітель найібільш схожа до капітелей, датованих першою половиною V ст. до н. е., що походять з Сельджуку, бібліотеки Адріана й південного схилу Акрополя у Афінах¹⁷. Отже, капітель з Керчі не можна визначити більш вузькими хронологічними рамками, ніж перша половина V ст. до н. е. (до її середини). Надійними датуючими параметрами є ови ехіна (форма, глибина порізки) і кутові пальмети (розміри, ступінь увігнутої пелюстки та їх розташування), що підтверджують цю дату. Таким чином, всі деталі ордера (бази, капітель і архітрав) належать до першої половини V ст. до н. е.

Маючи повну картину ордера і схему реконструкції В. Д. Блаватського, підкріплену основним елементом ордерної системи — капітеллю, можна уточнити в деталях. Найскладнішими є графічне втілення ре-

Рис. 6. Іонійська капітель з Керчі (фото).

конструкції, що пов'язано з визначенням висоти колон (рис. 7). Розв'язання цього питання ускладнюється тим, що на малоазійському узбережжі відсутні аналогічні пам'ятки цього часу. Тому гарантувати максимальну точність висоти пантікапейської колони неможливо, оскільки доводиться орієнтуватись на збережені пам'ятки материкової Греції цього і пізнішого часу.

До V ст. до н. е. належать дві амфіпростільних будівлі: храм Ніки Антерос і храм на Ілісі з меншим діаметром колон — 0,518 м і 0,54 м. При цьому обидві споруди від пантікапейської відрізняються композиційно і мають монументальні приземкуваті пропорції панеллінського стилю. Відношення висоти їх колон до нижнього діаметра становить 8 і 8,25 м. Східний портик Ерехтейона (пам'ятка, що має ряд принципових відмінностей від пам'яток першої половини V ст. до н. е.) — є єдиним прикладом шестиколонного портика V ст. до н. е. з найближчим діаметром колон, який дорівнює 0,69 м при висоті колони 6,58 м, що виражається таким співвідношенням: $\frac{6,586}{0,691} = 9,5$. Отже, висота пантікапейських ко-

лон за аналогією може бути обчислена тільки приблизно шляхом множення величини нижнього діаметра на 8,5; 9 і 9,5. Відповідно матимемо висоту $0,7 \times 8,5 = 5,95$ м, $0,7 \times 9 = 6,3$, $0,7 \times 9,5 = 6,65$ м. Середня величина 6 м здається нам найімовірнішою, оскільки для реконструкції взято одну висоту — 6,35 м. Слід зазначити, що вона могла варіювати в межах ± 40 см. Таке допущення при прогоні у 6 м цілком можливе.

Дві відправні величини (верхній і нижній діаметри) необхідні для того, щоб за допомогою уточнення ствола колони визначити її висоту. Нижній диск ствола капітелі при відновленні його повного діаметра дорівнює 0,56 м. Верхній диск торуса — 0,72. Знизу звичайний перехід до нижнього діаметра колони за допомогою валика і скоїї вимагає зменшення цієї величини на 6 см, по 3 см з кожного боку. Зверху валик, модельований «жемчужником», також зменшував діаметр верхнього ствола на 1 см. Одержана різниця становить 10 см, тобто відношення верхнього діаметра до нижнього, виражене в цифрах $\frac{55}{65} = \frac{11}{13}$, за Вітрувієм, передбачає висоту колони 20 футів¹⁸. Римські фути в перенесенні на метричну

систему коливаються між 29,2 і 30 см¹⁹. Одержана величина (6 м) не суперечить підрахованій висоті пантікапейських колон.

Композиція пантікапейського храму може бути визначена тільки гіпотетично. Однак припущення, що храм був периптеріальним і мав шість колон по фасаді, як це переконливо обгрунтував В. Д. Блаватський, найімовірніше, що цілком пов'язується з монументальністю ордерних

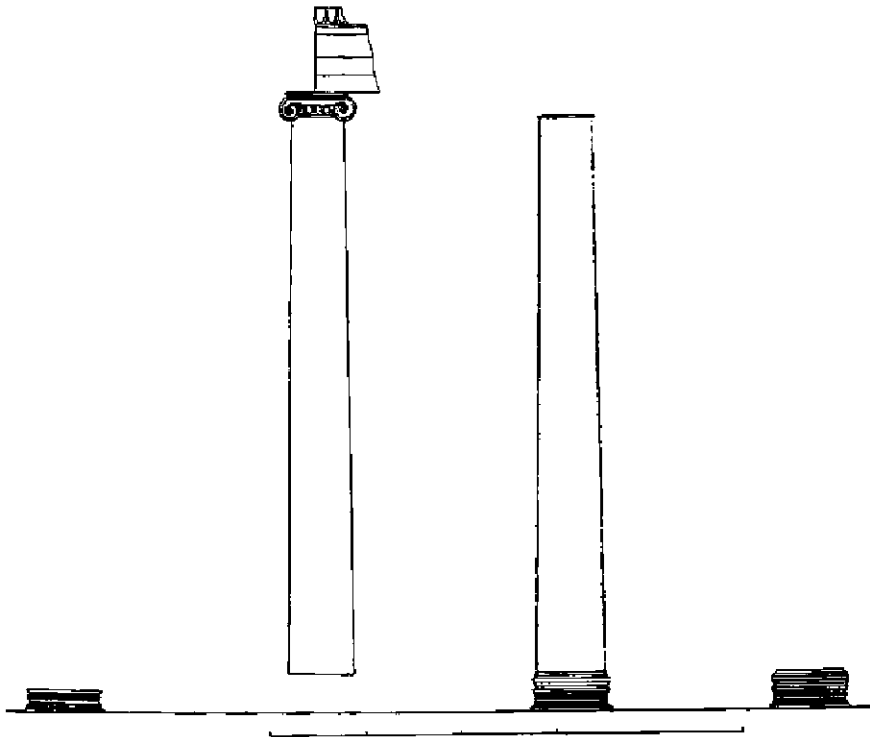

Рис. 7. Реконструкція висоти колон.

деталей, які збереглися. Місцоположенню храму на вершині гори з круговим оглядом повністю відповідає периптеріальне вирішення, тоді як антове чи простильне малоймовірне.

Оскільки діаметри баз і нижніх барабанів колон, а також розміри капітелі й архітрава перевищують амфіпростильні храми Греції, навряд можна припускати, що в Пантікалеї був найбільший з амфіпростилей у всій грецькій архітектурі V ст. до н. е.

Довжина фасадного архітрава при шестиколонному портику близько 14 м. Рекомендації Вітрувія щодо розташування колон систіля і евстіля дають відповідну величину від 10 до 12 м²⁰. Вона близькі до розмірів, які запропонував В. Д. Блаватський, але пряме наслідування, за Вітрувієм, надало б пантікапейському храму вертикальнішої і продуманішої композиції фасаду, ніж це можна припускати для першої половини V ст. до н. е.

Беручи до уваги, що реконструйована пам'ятка належить до часу, попереднього оптичним відкриттям розвинутої класики, ми не розширюємо центрального інтерколумнія і не звужуємо бокових. Порухене питання про пантікапейський храм цікаве для дослідників античної архітектури, і воно внесе свої корективи в його реконструкцію. Уточнити архітектуру нашої пам'ятки допоможе відкриття фундаменту храму. Він, як і всі масивні пам'ятки попереднього часу, найімовірніше, не мав фриза. Сухаряки і підкарнизні плити з іоніками, певно, замінювали його. Можливо, наступні знахідки допоможуть з'ясувати це питання. Повна висота антаблемента, не рахуючи фронтона,— 7 м. Отже, довжина фаса-

ду була вдвічі більша за його висоту. Одержана геометрична побудова дуже продуктивна і, мабуть, не випадкова.

Висота фронтону при основі 14 м визначається двома способами. За аналогіями з іонійськими пам'ятками V ст. до н. е. її можна обчислити по кутах нахилу фронтону, властивих для цього часу (15°). Ми пропонуємо таку формулу: половинна основи, помножена на тангенс бокового кута.

В нашому випадку $\frac{14}{2} \times 15^\circ = 7 \times 0,2679 = 1,876$ м. Такий результат можна

одержати інакше. Для пам'яток цього часу висота фронтону дорівнює $\frac{1}{7}$ його основи, в нашому випадку — $14:7 = 2$ м. Останній спосіб менш точ-

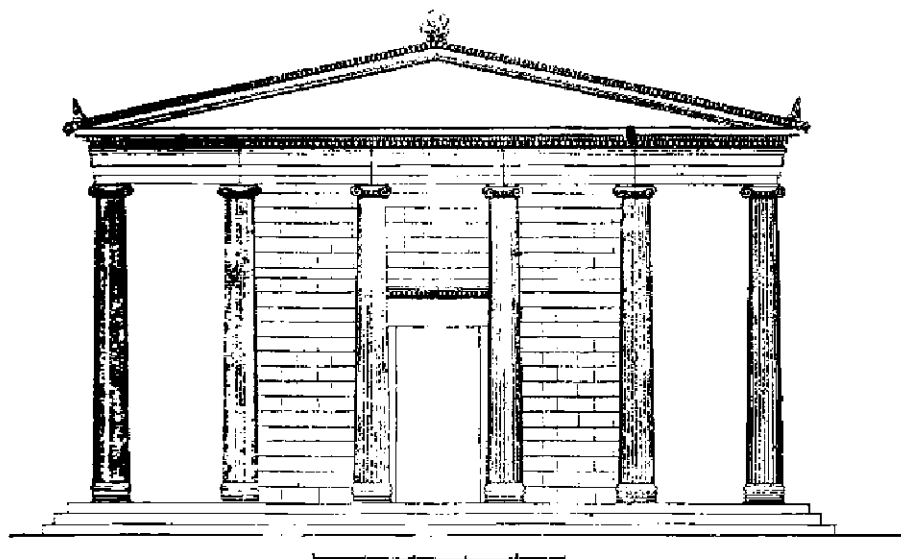

Рис. 8. Фасад іонійського храму V ст. до н. е. в Пантікапеї (реконструкція І. Р. Пічіяна).

ний, але простіший. Отже, висота храму становить 9 м, а з акротерієм — близько 10 м. До цього слід додати висоту стереобата, але поки його не знайдено, скласти уявлення про розміри важко. Близькі до поверхні виходи скелі і топографія місцевості, домінуючої над містом, дає підстави вважати, що храм був невисоким (рис. 8).

Архітектурну деталь, яка являє собою мармуровий фриз з процесією божеств, слід розглядати не стільки з точки зору її конструктивного призначення, яке залишається не зовсім ясним, скільки в сюжетному плані, доповнюючи даними про атрибуцію іонійського храму Аполлона. На цьому рельєфі, який зберігається в Одесі (ОАМ, зал Боспору)²¹, зображено Аполлона, що крокує ліворуч, з лірою і посохом із стовбура маслини, та Гермеса в петасі, крилатих сандалях, з кадуцеем у правій руці, який іде вправо. Їх фланкують дві богині, що йдуть назустріч, вони піднімають двома пальцями хітон і кіматій. Заслужовує на увагу висновок М. П. Кондакова, за яким фігура Аполлона є центральною у фризі, а сам фриз належав храму Аполлона.

Локалізація плити в конструкції пантікапейського храму чи в безпосередній близькості від нього ускладнюється тим, що вона знайдена не на вершині гори, а поблизу її підшви, в огорожі стіни церкви Іоанна Предтечі, у 1840 р. Правда, розміри плити не суперечать розташуванню її на антаблементі пантікапейського храму (висота — 0,61 м, довжина — 1,3 м). Датується вона на підставі стилістичних характеристик рельєфу другою чвертю V ст. до н. е., що відповідає датуванню основних деталей.

Ми поки що утримуємося від остаточної відповіді на питання: чи була плита фризом зофором, який увінчував фасадну стіну пронаоса, чи фризом постаменту статуї в храмі або вівтаря, що стояв безпосередньо перед храмом. Але сюжет з центральною фігурою Аполлона пов'язується з присвятами трьох колишніх жерців храму Аполлона²², одна з яких датується самим початком IV ст. до н. е., а друга пов'язана з ім'ям жерця Сатіріона, сина Патека. Останню знайдено на вершині гори біля пам'ятника Стемповському поруч з відкритими В. Д. Блаватським архітектурними деталями. Епіграфічні пам'ятки з іменами посадових осіб свідчать, насамперед, про те, що храм функціонував з кінця V ст. до н. е. Крім того, частина архітектурних деталей і написів з храму і його священної ділянки були перенесені в нижню частину міста для будівельних потреб за доби середньовіччя і в новий час.

У зв'язку з цим належність фриза до храму і правомірність атрибуції храму Аполлона уявляються реальними і переконливими. Зокрема, В. Д. Блаватський атрибував його за даними нумізматики трьома наведеними вище написами, а також на підставі того, що така монументальна споруда мала бути присвячена верховному божеству — патрону Пантікалея, заселеного вихідцями з Мілета²³.

Пантікапейський храм доречно зіставити з сучасним йому храмом Аполлона Дельфінія в Ольвії, відкритим Є. І. Леві і О. М. Карасьовим²⁴. Реконструйована О. М. Карасьовим капітель з шириною фасаду по волютах — 0,65 м значно поступається за розмірами пантікапейській²⁵. Загальна реконструкція храму Аполлона здається набагато переконливішою, оскільки не викликає сумніву, що ольвіюполітам V ст. до н. е. була під силу така будівля. Сильна архаїзація, характерна для ольвійського храму, пов'язується також з іншими культовими спорудами Березані й Німфея та з житловими комплексами Північного Причорномор'я VI—V ст. до н. е., в яких простежується тяжіння до старих примітивних традицій.

Зіставлення розмірів окремих пантікапейських деталей і реконструкції фасаду в цілому з пам'ятками іонійського ордера в Середземномор'ї показує, що храм Аполлона в Пантікапеї деякою мірою поступається розмірами залишкам периптерів, що збереглися, але значно перевищує амфіпростили храмів на Іалісі і Ніки Антерос в Афінах²⁶.

Таким чином, в Пантікапеї поряд з примітивними будівлями дерев'яно-сирцевої архітектури, яка тяжіла до архаїчних традицій, було споруджено монументальний храм, що свідчить про могутній економічний потенціал цього міста у V ст. до н. е.

¹ Блаватский В. Д. Строительное дело Пантикалея по данным раскопок 1945—1949 и 1952—1953 гг.— МИА, 1957, № 56, с. 29 та ін.

² Марти Ю. Ю. Путеводитель по Керченскому историко-археологическому музею. Симферополь, 1937, с. 9.

³ Блаватский В. Д. Строительное дело... с. 30.

⁴ Там же, с. 31.

⁵ Robertson D. S. A Handbook of Greek and Roman Architecture. Cambridge, 1954, p. 99, ill. 45; Buschor E. Heraion von Samos.— AM, 1930, 55, рис. 26, 36; Noak F. Die Baukunst des Altertums. Berlin, 1910, taf. 45.

⁶ Akurgal E. The Ruins of Turkey. Istanbul, 1969, ill. 45, 62, 75 б.

⁷ Shoe L. T. Profiles of Greek Mouldings. Cambridge, 1936, taf. LXXI.

⁸ Блаватский В. Д. Античная культура в Северном Причерноморье.— КСИИМК, 1950, вып. 25, с. 35.

⁹ Блаватский В. Д. Строительное дело..., с. 30—31; Шуази Ю. О. История архитектуры, т. 1, 1935, с. 276.

¹⁰ Шуази Ю. О. Вказ. праця, с. 276.

¹¹ Блаватский В. Д. Античная полевая археология. М., 1967, с. 203—204.

¹² Alzinger W. Alt Ephesos.— Das Altertum, B., 1967, 1, S. 31, 33.

¹³ Charbonneaux I., Martin R., Villard F. Grèce archaïque, Callimard, 1968, рис. 111; Möbius H. Altische Architektur Studien.— AM, 1927, 52, taf. XXVII.

¹⁴ Wiegand Th. Didima. Berlin, 1941, taf. 212; Daub G. Chronique des Fouilles, 1962, Paros.— BCH, 1963, 2, рис. 18, p. 862.

¹⁵ *Noak F.* Вказ. праця, табл. 47 а; 49; *W. Alzinger.* Вказ. праця, с. 39; *Akurgal E.* Вказ. праця, табл. 56 а.

¹⁶ *Wrede W.* Ein ionisches Kapitell in Athen.— AM, 1930, 55, p. 199, tab. LXXII, LXIV; *Lawrence A. W.* Greek Architecture. London, 1957, tab. 36; 65; *Durm J.* Die Baukunst der Griechen. Leipzig, 1910, S. 307, ill. 286; *Petersen E.* Tempel in Lokri.— RM, 1890, 5, p. 196, ill. 13.

¹⁷ *Alzinger W.* Вказ. праця, с. 37, 40; *W. Wrede.* Вказ. праця, табл. 62—64; *Möbius H.* Вказ. праця, табл. XIX, 2, 43.

¹⁸ *Vitruv,* III, 3, 12.

¹⁹ *Von Gladis A.* Der Arc du Rône von Arles.— RM, 1972, 79, 1, s. 42.

²⁰ *Vitruv,* III, 3, 7. Пантікапейський храм не міг бути ні діастилем, ні ареостилем хоча б тому, що при такому розташуванні колон застосовувались би лише дерев'яні перекриття, а мармурові і вапнякові не витримали б навантаження (Там же, III, 3, 10).

²¹ *Кондаков Н. Н.* Мраморный рельеф из Пантикапея, Одесса, 1875, с. 1—10.

* Під час обговорення нашої статті «Ордерна архітектура Північного Причорномор'я» на засіданні античного сектору ІА АН УРСР В. Д. Блаватський, визнавши датування архітектурних деталей правильним, висловив думку, що спорудження храму могло бути задумане або розпочате ще у VI ст. до н. е., але, враховуючи економічні можливості Пантікапея, храм міг будуватись протягом усього V ст. Одночасно з цим В. Д. Блаватський зауважив, що фриз датується більш точно — 470 роком до н. е.

²² КБН. № 6, 10, 25.

²³ *Блаватский В. Д.* Строительное дело... с. 29.

²⁴ *Карасаев А. Н.* Монументальные памятники ольвийского теменоса.— В кн.: Ольвия. Теменос и агора. Л., 1964, с. 49—73.

²⁵ Там же, с. 61.

²⁶ *Dinsmoor W. B.* The Architecture of Ancient Greece. London, 1950, p. 340—341 (вкладка).

н. р. пичикян

Ионийский храм акрополя Пантикапея (Датировка и реконструкция)

Резюме

В статье рассматриваются крупные детали храма ионийского ордера, найденные на вершине горы Митридат. Стилистический анализ показал, что все архитектурные детали относятся к промежуточной группе памятников, типологически стоящих между идентичными им архаическими и классическими образцами Средиземноморья. Следовательно, они должны быть датированы первой половиной V в. до н. э.

Реконструкция храма V в. до н. э. в Пантикапее была осуществлена комплексным методом: на основе сохранившихся памятников этого столетия и по модульной системе. Храм определяется как периптер, так как диаметры пантикапейских баз значительно превышают автономные и простильные сооружения Средиземноморья. По разности верхнего и нижнего диаметров колонн и по показателям, принятым при эвстие и систие, высота их была близка 6 м. Полученная величина в значительной степени соответствует пропорциям сохранившихся памятников этого времени.

Это самый монументальный храм среди известных в Северном Причерноморье. Он сильно контрастирует с другими постройками деревянно-сырьевой культовой архитектуры того же периода, тяготеющей к примитивной архаической традиции. Сооружение величественного храма на горе Митридат свидетельствует о мощном экономическом потенциале Пантикапея в V в. до н. э.

А. С. ОСТРОВЕРХОВ

(Одеса)

Антична склоробна майстерня на Ягорлицькому поселенні

У 1973 р. Херсонською археологічною експедицією АН УРСР на березі Ягорлицької затоки Чорного моря, за 5 км на північ від с. Іванівка Голопристанського району, відкрито давньогрецьке поселення VI — початку V ст. до н. е. Крім залізоборних та бронзоліварних комплексів виявлено залишки склоробного виробництва, зокрема скляного намиста¹, що може свідчити про досить ранню появу склоробного ремесла в Північному Причорномор'ї.